

تَنْهَات

اللَّهُ حَقِيقٌ عَلَيْهِمْ وَمَا أَنتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ ﴿١﴾ وَكَذَٰلِكَ أَرْسَلْنَا
 إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِّتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنذِرَ يَوْمَ
 الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ ﴿٢﴾ وَلَوْ
 شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يَدْخُلُ مِنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ
 وَالظَّالِمُونَ مَا لَهُمْ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿٣﴾ أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ
 دُونِهِ أَوْلِيَاءَ فَإِنَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ

Таным

Қ. САЛҒАРАҒҰЛЫ

баспалдақтары

شَيْءٍ قَدِيرٍ ﴿٤﴾ وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ
 ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ ﴿٥﴾ فَاطِرُ السَّمَوَاتِ

Қ. САЛҒАРАҰЛЫ

**Таным
баспалдақтары**

Алматы «Қазақстан» 1993

ББК 83.3 Каз
С 18

Салғараұлы Қ.
С 18 «Таным баспалдақтары». — Алматы. — «Қазақ-
стан», 1993. — 120 б.

ISBN 5-615-01349-4.

Қолдарыңыздағы еңбекте ұлы Абайдың ақындық кітапханасы сөз болады. Автор көп жылдар бойы архив құжаттарын, тарихи материалдарды, сондай-ақ ақынның шығармаларын терең талдап, ол нәр алған рухани қайнар көздеріне сүйене отырып Абай оқыған кітаптардың тізімін жасауға ұмтылады. Абайдың кітапханасы қандай деген сұраққа нақты деректер арқылы жауап іздейді. Абай оқып танысқан кітаптар ауқымы өте кең, әрі әртүрлі, ол мұралардың ішінде орта ғасырлық шығыс және батыс ойшылдары мен ақындарының еңбектерінің алатын орны ерекше. Абайдың ақындық кітапханасын таратып айта отырып, автор ұлы ойшылдың рухани өсу баспалдақтарын аша түседі.

4603020102—23
© 401 (05)—93 40—93

ББК 83.3 Каз

ISBN 5-615-01349-4

© Салғараұлы Қ., 1993

СӨЗ БАСЫ

Қара басқан, қаңғыған,
Хас надан нені ұға алсын.
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.

Абай.

Абай Құнанбайұлы секілді ірі де күрделі тұлғаның жалпы дүниетанымын, оның ішінде кітабымызға арқау болғалы отырған тарихи танымын танып, түсіну — оның қалдырған қыруар әдеби мұрасын, көз көргендердің ол жөніндегі естелік-әңгімелерін жан-жақты тыңғылықты зерттеу арқылы Абайдың ақындық болмысын, қабілет қарымын, өскен ортасын, араласқан адамдарын, сырлас жақындарын, ең бастысы, өмір сүрген заманын жете білу нәтижесінде жүзеге асар, ұрпақтан-ұрпаққа ұласар ұзақ процесс, үлкен еңбек. Бұл арада «ең бастысы, өмір сүрген заманын» деп ерекшелеп айтуымызда да өзіндік мән бар. «Мен өзімнің ұзақ өмірімнің барысында адамдардың туған әкелерінен гөрі өздері өмір сүрген заманға көбірек ұқсайтынын жиі байқадым»,¹ — деген екен VII ғасырда өмір сүрген, мұсылмандардың алғашқы төрт халифінің соңғысы Әли ибн Әби Талиб (қазақтар ұғымындағы Ғазрет Ғали). Расында да, адамның сырт бітімі түр-кескіні ата-анасына тартқанымен, оның ақыл-ойының қалыптасуы, мақсат-мүддесін айқындар іс-әрекеті заманының болмысына бейімделеді, соған тартады.

Асылы, бұрынғы ақыл-ой иелерінің өз тұрғыластары жөнінде әңгімелегенде оны «өз заманының перзенті еді» деп, бағалап жататыны да осыдан болса керек. Ал олардың табиғатында бар талант пен дарынды азапты ауыр еңбекпен дамытып, даналық биігіне көтерілгендерінің тудырған асыл мұралары өз заманының шекарасынан шығып, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, барша адамзат игілігіне сол өз дәуірі, өз кезеңіндегідей қызмет ете береді. Олар ескіруді, тозуды білмейді, керісінше Көне Шығыс-

¹ Д. У. Дрэпер. «История отношений между католицизмом и наукой». 1876 г. стр. 93.

тың жеті жұлдызының бірі Хожа Хафизге «қанша ескірсең боларсың сонша жаңа»¹ деп, «Фаустың» авторы Иоганн Вольфганг Гете айтқандай, уақыт өткен сайын жайнап, жарқырай түседі. Қазақтың Абайы да, міне, осы шоғырдан. Уызына жарыған төлдей ата жұртының рухани бұлағынан кенеле қанып, кең өріске шыққан, онда (осы өрісте) Шығыс пен Батыс мәдениетіне қол артқан ұлы Абай өз заманы үшін далалық даналықтың сүт кенжесі болумен бірге жаңа тарих, жаңа дәуірдің басы болғаны да хақ.

Себепсіз салдар жоқ. Қоғамдағы болатын небір елеулі оқиғалардың бәрін экономика және соған негізделген қоғамдық, тарихтық ерекше жағдайлар туғызады. Осы гүрғыдан қарағанда, ақынды да белгілі бір экономикалық, қоғамдық дәуір туғызатыны аян. Демек Абайды да туғызған сол кезеңнің қазақ сахарасындағы ерекше жағдайлары еді деп түсінсек керек.

Бұл — Қазақстанда патшалық отарлау саясатының алғашқы дәуірінің, яғни 1731 жылдан 1822 жылға дейін созылған ел билеу жүйесіндегі протектораттық дәуірдің аяқталып, әскери колонизация кезеңі өз дегеніне жеткен кезі. Ұлы ақынның балалық шағы, міне, осы қазақ еліне ұзын арқау, кең тұсау салынып, патша өкіметінің отарлау саясаты өзінің алғашқы жемістерін бере бастаған шақта өтті. Бұл, нақтырақ айтсақ, 1822 жылдан 1861 жылға дейін созылған, бұрынғы ғасырлар бойы үстемдік етіп келген хандық биліктің күні бітіп, ел билеудің жаңа жүйесінің — аға сұлтандық, сұлтан правительдік жүйесінің өмірге еніп, қазақ елінің басына тәуелділік ноктасы біржола кигізген шағы. Осы кезде патша өкіметінің әскери түрде отарлауы арқылы бірсыпыра жергілікті шаруа халықтың қонысы ауысып, олар өздерінің шұрайлы жерлерінен айырылды. Ішкі Ресейден жоқшылыққа ұшыраған орыс шаруалары қазақ даласына қопарыла қоныс аударды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, қазақ сахарасына сауда капиталынан басқа өндіріс капиталы да дендеп ене бастады. Кен орындары ашылды. Ғасырлар бойы қозғаусыз жатқан қазақ даласының жер асты байлығына орыс, ағылшын, француз алпауыттары таласа қол созды, жауша талап, неғұрлым тезірек, молырақ қамтып қалуға тырысты.

¹ И. В. Гете. Избранная лирика. стр. 214.

Отарлау саясатының ежелден қалыптасқан ескі тәсілдерінің бірі — отарланушы елдің ішкі қуат көзі — этникалық тұтастығын айырып, тайпаластар, руластар арасына іріткі салу. Осы мақсатта патша өкіметі өзінің отарлау саясатын нәтижелі жүргізу үшін қазақ даласында сатылап бағындыру жүйесіне негізделген мемлекет аппаратын құрды. Сөйтіп 1868 жылдан бастап жаңа тәртіп бойынша бар қазақ даласы облыстарға, облыстар уездерге, уездер болыстықтарға, болыстықтар ауылдарға жіктелді. Облыс басында губернатор (мұны қазақтар «жандарал» дейді) отырды. Ал уезді қазақтар арасында «ояз» деп атанып кеткен уез бастықтары (уездный начальник) биледі. Бір уезге жиырма шақты болыс қарады. Орыстың «Волостной управитель» дегенінен шығарып, қазақтар әкімшілік атын да, оның басқарушысын да «болыс» деп атап кеткен. Осы болыс пен уездің арасында тағы бір ұлық болған, оны «Крестьянский начальник» деп атаған. Уезге қарайтын жаңағы жиырма шақты болыс өзара төрт-бесеуден бөлініп, бір учаскеге қараған. Міне, жаңағы «Крестьянский начальник» дегеніміз осы учаскенің бастығы. Мұның сыртында Ыбырай Алтынсариннің мәліметіне қарағанда, бір болыстың құрамындағы ауылдар санына қарай дистанцияларға бөлінген көрінеді. Оны басқаратындарды «местный начальник» деп атаған.¹

Қазақ даласындағы патша өкіметінің бұл әкімшілік аппараты ел бірлігінің жамаушысы болмай, ел тірлігінің қанаушысы болып, бірді бірге айдап салып, даласындай кең мінез бейқам қазақ арасынан паракорлар мен пәлекорлардың, жағымпаздар мен жандайшаптардың жауыннан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап шығуына жол ашты. Мұның бәрін отаршыл саясат қазақ арасындағы қалың мал, көп әйел алу, жер дауы, жесір дауы, құн дауы, барымта тәрізді ескілікті әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмай сақталуына көмектесу арқылы жүзеге асырды. Ал бұл отарланған ел мәдениетсіз, сол баяғы ескі қалпын сақтап, рушылдық, патриархалдық — феодалдық құрылыстың тар шеңберінде күйкі тірліктің күйбеңімен бола берсін дегендік еді. Солай болды да. Нәтижесінде ел қамын ойлар «жақсылар» сол кездің куәгері Ахмет Байтұрсынұлының дәл тауып айтқанындай, «салынып дауға, сатылып жауға, болыстықты алысты»².

¹ Ы. Алтынсарин. Шығармалар жинағы. 2 т. 66-бет.

² А. Байтұрсынов. Шығармалары. 1989 ж. 28-бет.

Міне, Абайдың ел тірлігіне араласып, әлеумет қайраткері болып шыққан, ақындық өнері басталған тұстағы Семей облысындағы, жалпы отарлау саясатының тар құрсауында қалған бүкіл қазақ сахарасындағы жағдай осындай болатын. Осы жағдай Абайдай алыпты өмірге әкелді, оны «мыңмен жалғыз алысуға» мәжбүр етті.

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек¹.

Аз сөзбен көп мағына беруді мұрат тұтқан ой зергері осылайша жалғыз ауыз өлеңнің төрт жолына бүкіл адамзат баласының әрқайсысының өз заманы аясындағы тіршілік болмысын сыйғызып, өмірдің хас шындығын алға тартады. Қарап отырсаңыз, ешкім де заманынан тысқары бола алмайды екен. Заман ортақ екен. Сондықтан да ол ешкімді алаламай, уақыт керуенінен қалдырмай алға сүйрейді. Бірақ заманда ортақтық болғанымен адамда алалық бар. Біреулері білімі мен білігін жұмсап, заманды билемек, ақыл парасатына жүгіндірмек. Енді біреулері басында еркі жоқ, суға аққан жаңғақтай замана ығымен кетіп, жанын жалдап жалбаң қақпақ. Бұлардың арасында майдандасқан тынымсыз күрес жүріп жатыр. Мәңгілік күрес! Жақсылық пен жамандықтың, махаббат пен зұлымдықтың күресі! Абай осы күрестің қазанында қайнап піскен өз заманының перзенті. Перзенті болғанда да ол жаңағы айтылған өз кезеңінің жақсылары мен жамандары тобына жататын жалпы көптің бірі емес, олардың қай-қайсысынан да мойыны озық жалқысы, «заманынан ақыл-сезімі артып»¹ «мыңмен жалғыз алысқан» дарасы. «Әрбір аса көрнекті адам өз кезінің ұлылығымен ғана қатынаста болып қала алмайды, оның өз кезінің сорлылығымен де қатынасы сөзсіз болады» деп Гете айтқандай, өз елінен етекбастылық көп көріп, надандық сорлылығының ішінде жүріп, өз дәуірінің бар қайшылығының қақ ортасында болған, сол қайшылықтар қақтығысында өзінше туралық іздеп күрескен данасы.

Абайдың дүниетанымының әр саласын (тарихтық, философиялық, эстетикалық, поэтикалық және басқаларын) танып, білуге ұмтылған жанның қай-қайсысы болсын

¹ Абай. Шығармалар жинағы. 1961 ж. 295-бет.

² М. Әуезов. Шығармалар жинағы. 15 т. 175-бет.

оның өмір сүрген заманын, оған қатысын зерттегенде осы даралықты, даналықты үнемі есте ұстап отыруы керек сияқты. Онсыз өз заманының аяр саясатының қырық қыртысын, жүз бүкпесін айқын аңғарған Абайдың, «кұр-тамын, жер аударамын» деп айбынданып келген Семей, Ақмола облыстарының генерал-губернаторына сол кездің өзінде-ақ «Сен ортаңнан басың асқан адам екенсің»¹ деп мойындауға мәжбүр еткен Абайдың шынайы болмысы танылмақ емес.

Соңғы кезде қазақ интеллигенциясының арасынан «Абайды қайталап оқыған сайын, оның ашыла түскенін аңғарасың. Абай қазір басқаша сөйлейді» деген сөз жиі естілетін болды. Байыбына барыңқырап, зерделеп көрсеңіз, осы сөзде үлкен мән жатыр, оянған көкіректің ойлы сыры жатыр. Бұл сыр — сан жылдар бойы еліміздің еңсесін басып келген әкімшілдік-әміршілдік басқару идеологиясының тар құрсауынан босанған ой еркіндігінің азат көрінісінен, жаңаша ойлай бастаған ұлт интеллигенциясының таным пайымынан хабар бергендей. Басқаша айтқанда, ақты қара, қараны ақ дегізген сталиндік жеке басқа табынушылықтың, «айттым — бітті, кестім — үзілді» биліктің жетегіне ойсыз еруге мәжбүр еткен хрущевтік баспатөреліктің (волюнтаризмнің), ертеңінді естен шығарып, бүгінгімен бүкең-бүкең желгізген брежневтік тоқыраушылықтың әлегінен тұманданған ұғымыңа тәуелсіздік уақытының сәулесі түсіп, әр затты өз болмысымен танып, білуге мүмкіндік берген шарапатты шақтың туғандығын аңғартқандай. Әйтпесе Абайдың басқаша сөйлеуі мүмкін бе? Жоқ, мүмкін емес. Баяғы Абай сол Абай! Баяғы айтқаны сол айтқаны! Абай өзгерген жоқ. Өзгерген біз. Өзгерткен заман! Бүгінгі тәуелсіздігіміздің арқасында өзінді өзін танып, білуге жағдай жасап, өзгенің өзеуреуіне бас шұлғып, еліге бермей, таным-түсінігіңнің аясын кеңейту арқылы өз тағдырыңды, келешек ұрпағың тағдырын ойлауға мүмкіндік туғызып, жол ашқан пейілі кең, мінезі жарқын демократияның құдреті. Осы құдрет керек десеңіз, тіпті тек Абайды, оның заманын тануда ғана емес, сол жөніндегі кейінгі зерттеу еңбектердің өзіне жаңаша, бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарауды міндеттейді. Өйткені Абайдан кейінгілердің де өз заманының перзенттері екенін, олардың да заманын билемек, заманына күйлемек болғандықтарын

¹ М. Әуезов. Шығармалар жинағы. 15 т. 182-бет.

ескермеуге болмайды ғой. Мұны ескермеу кезінде Абайдың замандас інілері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев және қарындасы Нәзипа Құлжановалардан басталып, бүгінге ұласқан абайтанушылар арасында ұлы ақынның көтерілген сатысының қаншалықты биік екенін түсініп, соның маңынасын әрқайсысы өздерінің білім дәрежесіне қарай халқына ұғындыруға ұмтылғандардың да, немесе керісінше әлгі ақын көтерілген биіктің деңгейін пайымдауға ой көзі жетпей, долбар шамамен топшылағандардың да, болмаса таным өресі жеткенімен «заманға күйлеп», анық жайды аңғармағансып, саясат желінің ығына ығысып, ұрт кеткендердің де бар екенін елемей, бәрін бір қалыпқа салып, тарта беру ақиқатқа қиянат жасау болмақ. Бұл ретте орыстың ұлы ойшылдарының бірі Ф. М. Достоевскийдің: «Шындық Некрасовтан да жоғары, Пушкиннен де жоғары, халықтан да жоғары, Россиядан да жоғары, бәрінен де биік. Сондықтан біз барлық пайдамыздан айырылатынымызға қарамастан, соның үшін жәбір шегіп, қуғын-сүргін көретінімізге қарамастан тек жалғыз шындықты қалауымыз, соны іздеуіміз қажет»¹ деген өсиет сөзін бәріміздің де есімізде ұстағанымыз жөн секілді. Сонда біз Абайды көтерілген биігінде танып, оның абайлық бітім-болмысын өзіне тән ерекшелігімен көре аламыз. Сонда біз бүгінге дейінгі абайтанушыларымыздың еңбектерінің жетістіктері мен кемшіліктерін саралағанда өзіміз де замана желінің ызғарына ығып, жаймашуағына жайылып кетпей, ақиқат бағдарынан айнымауға міндетті боламыз. Әйтпесе,

«Болды ғой, болды бәрі де,
Атадық ақты қара деп.
Айыға алмай әлі де,
Жанымды жатыр жала жеп»,—

деп ақын айтқандай, талғам тазалығынан айырылып, ақты қара деп алуымыз да, жалалы сөзден жанға жара түсіруіміз де қиын шаруа емес. Өйткені ондай болған, оған өзіміз де куәгерміз ғой.

Несіне жасырамыз, өзіміз ақиқат пен шындықты туқылып көтерейік деп отырып, сол ақиқат пен шындықты саясаттың аяғына жығып берген кезіміз аз болды ма? Ондай кезде қарапайым көпшілік аңғарып, байыптай бермейтін, тек зерделі зерттеу, салыстырмалы талдау

¹ «Этическая мысль». 1988 г. стр. 140.

арқылы ашылар күрделі жайларды былай қойып, ашық айтылып, анық түсіндірілген дүниелердің өзін әдейі теріске бұрып, басқаша ұғындырдық емес пе?

Бір ғана мысал. Басқаны былай қойғанда, Абай патша өкіметінің қазақ сахарасында орнатқан жаңа тәртібінің түп мақсатын, қатпар-қыртысында не бар екенін бір кісідей-ақ түсінген жан екені аян. Оның басқаша емес, дәл солай екенінің бір дәлелі Абайдың 1886 жылы Мұса Шормановтың баласы Садуақастың әкесінің асына шақырған хатына қайырған жауабы. Онда ол: «Мұса арғын баласының ішінде қолынан іс, тілінен май таматын адам еді. Жаңа туып келе жатқан заманның қатпарлы құбылыстарын түсінген адам еді. Барамын. Басында құран оқимын. Асында боламын»¹,— дейді. Міне, осындағы «заманның қатпарлы құбылыстарын түсінген адам еді» деген тіркес Абайдың өте жоғары таным иесі екенін айғақтар бірден-бір куәгер. Өйткені заманның қатпарлы құбылысын өзі түсінбеген адам өзгенің түсінгенін қайдан білмек. Бұл бір. Екіншіден, өзі түсінбесе Абай мұны Мұсаны өзге қазақтан ерекшелер үлкен қасиеті ретінде бағалар ма.

Осы арада басын ашып айтар бір жай, Абай «жаңа туып келе жатқан заманның» дегенде кейбіреулердің ұғымындағыдай Қазан төңкерісін, совет заманын (оған әлі 31 жыл бар!) айтып отырған жоқ. Қазақ елінің әуелі жерін бірнеше әкімшілікке бөлшектеп, географиялық тұтастығынан, содан соң адамын ауылға бөліп, этникалық бірлігінен ажыратып, сол арқылы биліктің екі тізгін, бір шылбырын біржола өз қолдарына алған патшаның отаршылық саясатының нысапсыз жұлмырлығын, «қатпарлы құбылысын» айтып отыр. Осылайша халық ретінде өзін-өзі билеуден біржола айырылған «қалың елі-қазағының» не болары белгісіз ертеңгі күнінің қамын ойлаған қам көңіл Абай сол Мұсаұлы Садуақасқа жазған хатында көрсетілген 1886 жылы:

«Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын.
Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ыркың»²,—

деп күйіне жазды.

¹ З. Ақышов. «Мұса Шорманов». «Қазақ әдебиеті», 28 желтоқсан, 1990 ж.

² Абай. Шығармалар жинағы. 1961 ж. 78-бет.

Бірақ Абайдың осы тайға таңба басқандай ашық ойын, биік танымын арада жетпіс бес жыл өткенде абайтанушы Әбіш Жиреншин теріс бұрып, басқаша түсіндірді. Ол мақсатты ойына жету үшін Абайдың әлгі өлеңінің соңғы жолын өзгертіп, өзіндік түзету енгізді. Сөйтіп Абай жоғарыда айтқанымыздай, халқының еркінен айырылғанына енді күйінбейді. Керісінше:

«Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кетпесе енді ырқың»¹,—

деп, халқының тезірек еркінен айырылуына тілекші болып шыға келеді. Көрдіңіз бе, қандай жайлардың болатынын. Абайдың айтпағанын айтқызып, оған өз халқына «енді өз қолыңнан ырқың кетіп, сені біреу билемесе, яғни басқа біреу түземесе, өздеріңді түзелер дей алмаймын» дегізуден артық қиянат бола ма?! Бүкіл ақыл-ойын, білім-білігін, күш-қуатын, арман-тілегін халқының санасын оятуға, өзге жұрттан кем қалмауына жұмсап, ұрпағын адал еңбек етіп, ғылым-білімді меңгеруге шақырған Абайдың ұстаздық үлгі-өнегесін белінен бір-ақ сызып, жоққа шығару деген осы емес пе?!

Абайтанушы мұндай келеңсіз тірлікке неге барды? Бұл қателік кезінде неге көрсетілмеді?

Әрине, мұның өзіндік себептері бар еді. Ең басты себеп, Абай айтқан «заманға күйлемекте» жатыр. Бұл сан жылдар бойы мақсатты түрде насихатталып келген «қазақтардың өз еркімен Россияға қосылуы олардың дамуында үлкен прогреске жол ашты», «қазақтың озық ойлы ұлдары орыс мәдениетінен үйренуге мұрындық болды», «Ұлы орыс халқының арқасында қазақ халқы құлдықтан құтылды, бақытқа жетті», «қазақтың халық болып қалыптасуы, мәдениетке жетуі Қазан төңкерісінің арқасында жүзеге асты» тәріздес идеологиялық жұмыстың нәтижесі, соның жемісі. Осыған орай әйтеуір Абайды орыстандырып, орысқа жақындата берсек қателеспейміз деген тоғышар түсінік қалыптасты.

Міне, осы түсінік Абайды Пушкиннің, Лермонтовтың, Толстойдың шәкірті етіп шығарды². Ал біз осы тұжырымды күні бүгінге дейін мақтан тұтып, қайталап келеміз. Бұл да сол баяғы саясат желінің ығымен кеткеніміздің,

¹ Сонда. Ә. Жиреншин. «Сөз соңынан». 512-бет.

² Абай. Шығармалар жинағы. Ә. Жиреншин. «Шыңғыстауынан әлем биігіне шыққан Абай». 554-бет.

шындық атты әулиені оның аяғына жығып бергеніміздің белгісі еді.

Шындығына келсек, Абай жоғарыда аты аталған әдебиет алыптарынан үйренді, үлгі-өнеге алды, бірақ олардың шәкірті болған жоқ. Адам өз ғұмырында жақсыдан да, жаманнан да, үлкеннен де, кішіден де, ханнан да, қарадан да үйренеді, қажетсінгенінен үлгі-өнеге алады, өзіндік ой түйеді, бірақ соның бәрін өзіне ұстаз тұтпайды, өзін олардың шәкіртімін деп есептемейді.

Абай да солай. Ол тек орыстың ғана емес, Батыс пен Шығыстың классиктерін де оқып, үңіле зерттеді. Олардан үйренді, жаңа үлгі алды. Алайда ол өрісі кең, өресі биік, толғауы терең, өз замандастарынан мойыны озық ой иелеріне, ірі мәдениет өкілдеріне таңдана тамсанып, сырт еліктеуден аулақ болды. Олардың мықтылығын мойындап, жоғары бағалай отырып, өзі іштей солармен жарысқа түседі. Абайдың негізгі абайлық ерекшелігі де осында. Сондықтан да Абайдың Пушкинге, Лермонтовқа және басқаларға ұқсастығын, жақындығын іздегенде ойсыз көзге көрініп тұрған таныс белгілерге алданып, жалпаң еліктеушілік, жайдақ үн қосушылық айғақшысы сыртқы түрге, өлең құрылысының машықтығының бірлігіне малданып қалмау керек. Бұл Абайдың абайлық ерекшелігін елемеу, оның ізденіс мұратын танымау болмақ.

Абайдың мәдениетті деп есептелінетін елдердің мықтыларымен жақындығы таным теңізінің ішкі иірімінің қуатты ағысында табысып, олардың жұғысарлығы мен ауысарлығын өзінің ми қазанында қорытудан өткізіп, тереңнен тартып, бойға сіңірген жақындық. Салыстырмалы дәлдікке жүгінсек, бұл Пушкиннің Рим ақыны Горацийге, болмаса ағылшын ақыны Байронға, немесе Крыловтың мысалшыл Лафонтенге үндескеніндей терең тамырлы жақындық, яғни адамзат баласының ортақ мұраларына қол артып өсер жалпы ойлыларға тән жақындық. Абай осы жақындық арқылы жаңа көркемдік суреттеу құралдарымен ғана молыққан жоқ, сонымен бірге өзінің рухани дүниесін жаңа идеялармен байытты. Бұл ретте орыстың ұлы сыншысы В. Белинскийдің М. Лермонтов жөніндегі: «Біз Лермонтовты Байрон деп те, Гете деп те, Пушкин деп те атамаймыз және одан бүгінгі Байрон, Гете немесе Пушкин шықты дей де алмаймыз. Өйткені одан ол да емес, бұл да емес, басқа да емес,

тек Лермонтов шығатынына сенімдіміз»¹ деген тұжырымды ойын Абайға да толық қолдануға болар еді. Расында да Абайды басқаға теңеуге болмайды. Ол тек Абай ғана!

Осы орайда Абайдың Пушкиннен, Лермонтовтан, Крыловтан аударды деп жүрген өлеңдерінің өзіне қайтадан, жаңаша қараған жөн сияқты. Өйткені мұнда біраз өлеңді жоғарыдағы ақындармен тақырыбы ұқсас болған соң, өлең аттары дәл келгендіктен оларды аударды деп жүрміз. Ал шын мәнінде бұлардың біразы аударма емес, Абайдың сол тақырыпты өзінше жырлауы. Өзінің аталған мықтылармен іштей сынға түсіп, «бұл тақырыпты мен былай жырлар едім» деген өзіндік өнер жарысы, ақындық жарысы. А. С. Пушкиннің өлеңмен жазылған романы «Евгений Онегинді» Абайдың бар болғаны 386 жолдық өлеңге айналдыруы немесе М. Ю. Лермонтовтың атақты «Теректің сыйын» 36 жолға (Лермонтовта 76 жол) сыйдырып жырлауы осыған дәлел. Мәселе бұл арада өлеңнің жол санында да емес, мәселе Абайдың аталған екі ақынның негізгі айтпағын дәл танып, сол ойды оның өзінше жырлап алып шығуында. Абайдың мұндай творчестволық ізденіс тәжірибелері, әсіресе, Лермонтовқа баруында молырақ кездеседі. Олардың бәрін салыстырып, ерекшелігін ашу мұны арнайы зерттейтін еңбектердің нақты міндеті болмақ. Бұл арада біз бұған тоқталмаймыз. Тек Абайдың тарихи танымының деңгейін пайымдау қажеттілігінен туындайтын, оның ақындық болмысын тануға қатысты жоғарыда айтылған ойымызды ғана дәлелдемекпіз. Ол үшін Абайдың Лермонтовпен тақырыптық жарысқа түскен екі өлеңінен бір-бір шумақты ғана мысалға алсақ жетіп жатыр.

Салыстырып көрелік.

«Терек воет, дик и злобен,
Меж утесистых громад.
Буре плач его подобен,
Слезы брызгами летят»

(«Дары Терека») ²

Абай: «Асау Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып»

«Теректің сыйы»

¹ В. Г. Белинский. Собрание сочинений, 1945 г. стр. 159.

² М. Лермонтов. Собрание сочинений, 1979 г. стр. 416.

³ Абай. Шығармалар жинағы. 1961 ж. 383-бет.

Қарт Кавказдың Каспий теңізіне құятын тентек өзені Теректің суретін Лермонтовтың өлеңмен салғанын көріп, оқып тұшынған Абай енді осы суретті өзі өзінше салып көргісі келеді. Бұл шындап келгенде Абайдың өзін-өзі сынауы, ақындық қуатының қарымын байқауы. Осылайша ол дарыны мен талантын өзі мойындаған мықты ақынмен іштей жарысқа түседі. Сөйтіп ол енді Лермонтовпен тақырыбы бір, айтпақ ойы бір, бірақ жасалу жолы, салынар өрнегі бөлек өзіндік жаңа туындыны тудырады. Мұндағы теңеулерде абайлық дүниетаным «мен мұндалап» тұрады. Сондықтан мұндай дүниелерді сыртқы ұқсастығына, тақырып бірлігіне қарап, аударма дей салу, менімше, Абайға да, ол аударып отыр делінген ақынға да қиянат секілді. В. Г. Белинский Крылов туралы: «Ол өзінің кейбір мысалдарының мазмұнын Лафонтеннен алса да, оны аудармашы деу қиянат, өйткені оның мысалдарының нағыз орыстық түр-тұрпаты оларды орыстық мазмұнда қайтадан тудырып, және барлығын орыс рухы арқылы жеткізіп отырды»,— дейді. Міне, біздің Абайымыз да тап осындай. Ол да жырлайтын тақырыпты орыс ақындарынан алғанымен оны қазақтық мазмұнда қайтадан туғызды, барлығын да қазақ рухы арқылы жеткізді.

Асылы, Абай аударманың не екенін, оның мән-мағынасын түсінген ақын. Содан да болар ол аударғалы отырған ақынының өлеңін тәржімалағанда оның стилін сақтап, ойын, теңеуін дәл беруді мұрат тұтқан. Фактіге жүгінелік.

М. Лермонтов: «Быть может, долго стих унылый,
Тот взгляд удержит над собой,
Как близ дороги столбовой,
Пришельца — памятник могилы!..»

(«В альбом»)¹

Абай: «Кім білер, жабырқанқы жазған сөзім,
Жібермей көп тоқтатар оның көзін.
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен,
Секілді өткен жанның бір күмбезін».

(«Альбомға»)²

Немесе,

М. Лермонтов: «Не пылит дорога,
Не дрожат листы...

¹ М. Лермонтов. Собрание сочинений. 1979 г. стр. 416.

² Абай. Шығармалар жинағы. 1961 ж. 374-бет.

Подожди немного,
Отдохнешь и ты».

(«Из Гете») ¹

Абай: «Шаң шығармас жолдағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сендағы,
Сабыр қылсаң азырақ».

(«Гете — Лермонтовтан») ²

Аударып отырған ақынының ой иірімін, сөз нақышын осылайша дәл беріп, нақты аударма жасай білген және соның солай болуын түсінген Абай жоғарыда айтқан өлеңдерге келгенде балама сөз, теңеу таба алмағандықтан өзінше кетіп, өзінше жырлап отыр дей аламыз ба? Жоқ, дей алмасaq керек, оған негіз жоқ. Демек, Абай оларға мақсатты түрде әдейі солай барып отыр. Ақын мұндайда өзінің өлеңіне арқау етіп Пушкиннен не Лермонтовтан тақырып алып отырғанын анық аңғартып, соларша бастайды да әрі қарай өз көңілінің сырын, ой толғауын қосып, өзінше жырлап кетеді. Сондықтан айтар ой байламында әлгі ақындардан өзгеше түсіп жатады. Оның бұл қылығын мықты ақынмен іштей жарысқа түсуі, күш байқауы деуіміз де содан.

Бұл Абайда әуелден бар мінез. Ол бұл мінезін басқа халықтың ақындарына ғана емес, өзінің замандас қазақ ақындарына да танытады. Көкбай, Жылтыр, Нарманбет деген ақындармен, сондай-ақ Ыбырай Алтынсаринмен ақындық өнер жарыстырып, олар жырлаған тақырыпта күш сынасуы осының анық айғағы. Айтылғанға дәлел ретінде Абайдың Ыбыраймен ақындық жарысынан бір мысал келтірелік.

Ыбырай: «Адам көркі бас-тағы,
Мандайдағы қас-тағы.
Кеңшілікте әркім дос,
Таршылықта қайырылған дос дос-тағы» ³.

Абай: «Бес мүшеден бөлекше бас та өзгеше,
Қиғаш біткен маңдайда қас та өзгеше.
Кеңшілікте дос та дос, қасың да дос,
Таршылықта қайырылған дос та өзгеше» ⁴.

¹ М. Лермонтов. Собрание сочинений. 1979 г., стр. 416.

² Абай. Шығармалар жинағы. 1961 ж. 361-бет.

³ Абай. Шығармалар жинағы. 1961 ж. 434-бет.

⁴ Сонда. 435-бет.

Міне, Абай болмысына тән өнер жарысы, ақындық жарыс осындай. Мұны тақырып қайталауға да, еліктеуге де жатқыза алмасақ керек.

Абайдың бұл ізденіс тәжірибесін нақтырақ түсіну үшін Лермонтовтың Байроннан аударған «Альбомғасы» мен өзінің «Альбомғасын» салыстырудың еш артықшылығы жоқ. Сонда «жүйрікті жүйрік демер жарысқанда» деп халық даналығы айтқандай, поэзия саңылақтарының ақындық жарыста бір-бірін қалай демеп, өзара қалай үндесетінін, қалай жақындасып ағайындасатынын түсінуге болады. Ал мұндай түсініксіз «жеңіл тулақ желге ұшадының» керін келтіріп, өзгермелі саясат желінің өтінде қалбаң қағып, бағыт-бағдарсыз кете беруіміз ғажап емес.

Абайтанудағы «әсіре орысшылдықты» Абай мен оның орыс достары Михаэлис, Гросс, Долгополов және басқаларының арақатынасын түсіндірудегі кейбір жағдайлардан да аңғаруға болады. Бұның да кейбір абайтанушылардың саясат желінің ығымен кетіп, «заманға күйлеуінен» болған пайымдаулар екені даусыз. Соның салдарынан Абайдың орыс достарын білмей тұрып-ақ өз ортасын танып, түсінуінде қалыптаса бастаған өзіндік көзқарасы болғаны ескерілмейді. Басқаны қойғанда, тіпті, Абайдың орыс достарымен табысуының өзі оның оларға дейін-ақ белгілі бір дәрежеде солармен үндес болғанын көрсетпей ме? «Дүниеге көзімді ашқан кісі — Михаэлис» деп, Абайдың жоғары бағалаған Михаэлисінің өзі оны Семей кітапханасынан Толстойдың кітабын сұрап тұрған жерінде көріп, таныспайтын ба еді. Бұған дейін-ақ рубасыларының айтыс-тартысына, олардың қалтарыс-бұқпасы көп қатпарлы ісіне әке қалауымен араласқан, бұғанасы қатпай жатып-ақ сонымен ауызданған Абай, әкесі бастаған сол жуандар тобының әділетсіздігі мен қаталдығын көріп, біліп, соған деген өзінің қарсылығын білдіріп үлгерген жоқ па еді. Осы жолда туған әкесімен ренжісіп, халықты езушілерді қаналушы бұқара тұрғысынан әшкере-лей бастаған Абай емес пе еді бұл.

Ендеше осының бәрін ескермей, Абайды Абай қылған тек орыс достарының ықпалы етіп көрсету әділетке зорлық болмақ. Бұл ретте алда арнайы сөз етілетін болғандықтан ойымызды әрі тарқатпай-ақ айтқанымызға айғаққа ұлы жазушымыз Мұхтар Әуезовтың: «Бірсыпыра жұмыстарда Абайдың орыс мәдениетіне келген жолы туралы мәселе оның достарымен тікелей байланыс шең-

берінде ғана айтылады, мұның өзінде әлгі дос дегендері 80—90-жылдардың халықшылары дәріптеледі де, олардың Абайға еткен ықпалы асыра бағаланады»,¹— деуінде талдай ашып айтылмағанымен осы біз айтқан қиянатты танып, соны көрсету бар екенін айтсақ та жеткілікті ғой дейміз.

Абайдың тарихи танымын пайымдауда және сол танымға негіз болған бастау көздерін табуда дұрыс бағыт ұстау үшін басын ашып алар принципті мәселе — Абайдың дінге қатысы туралы. Атеистік насихат кеңірек қанат жайған советтік заманда абайтанудың бұл саласына саясат салқыны көбірек тигені, соған орай абайтанушылардың Абайдың діншіл еместігін, қожа-молдаларға қарсы болғанын айтуға ерекше күш салғаны әркімге де аян.

Ал шын мәнінде солай ма еді? Абай дінге сенбейтін бе еді? Жоқ, сенетін. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас»¹ деп, бір жаратушының барына шәк келтірмейді. Сондықтан да жер ортасы жасқа келіп, жақсы-жаманды бірдей көріп, өмірлік көзқарасы қалыптасқан Абай тірлігіне тіреніш еткен, халқына қамқор, жұртына пана болар деп күткен оқымысты баласы — Әбдірахман (Әбіш) науқастанып жатқанда: «А, құдай, бере гөр, тілеген тілекті»² деп, жаратушысына жалбарынады, «зар етсе пендесі, бермей ме алласы»³ деп үміттенеді, «жүрегім суылдап, сүйегім шымырлап, алладан тілеймін, құпия сыбырлап»⁴ деп жан сырын жариялайды. «Бұл,— Мұхаң — Мұхтар Әуезов айтқандай,— Абай басына келген соқпа күй емес. Көңілдің сынып жамалып отыратын әлдеқалайы да емес. Өмірінің қысалтаяң шағында айтылған шыны»⁵. Бұл — ақынның, Абайдың өзі мойындаған шындығы.

Алайда Абайдың діншілдігі — сәулесіз көкіректе ұялаған соқыр сезімнің ой-сананы тұмылдырықтап, тұмшалаған фанатиктің бас шұлғуы емес, өмір болмысының ақиқатынан ой қорытқан, оны таным пайымымен сабақтастырған сыншыл ақыл иесінің діншілдігі. Оны алланың бір, пайғамбардың хақтығына ұйыған көп діндарлардан бөлектеп, оқшау шығарып, даралайтын да осы қасиеті. Ол дін уағызымен адамзат баласын «мұсылман»,

¹ Абай. Шығармалар жинағы. 1961 ж. 296-бет.

² Сонда. 215-бет.

³ Сонда.

⁴ Сонда.

⁵ М. Әуезов. Шығармалар жинағы. 15 т. 131-бет.

«кәпір» деп жіктемейді. Абай үшін адамзат баласының бәрі бауыр. Сондықтан да ол сөз ұғар есті құлаққа:

«Адамзаттың бәрін сүй, «бауырым» деп,
Және «хақтың жолы осы,— деп,— әділетті»¹,

— деп, үн қатады. Дінге сенген Абайдың ұстанған бағыты, таймас темірқазығы осы. Осыдан келіп, Абай ұстанған жол, ол тұтынған дін — ақыл деген тоқтамға келеміз. Иә, Абай ұстанған дін — ақыл діні. Оның қожа-молдаларға қарсылығы да осыдан. Анығына келгенде Абай қожа-молдалардың өзіне емес, олардың көбінің дін бұзар надандығына, сезімсіз топастығына, ауызда бар, жүректе жоқ алласын оңай олжаға, тегін түсер табысқа қиналмай айырбастап кете берер арсыздығына қарсы.

Міне, мұның бәрі Абайдың естуден, оқудан алған рухани нәрдің бәріне сыншылдықпен қарап, оның ауысарлығы мен жұғысарлығын санаткерлік жолмен өзінше қорытып, тапқан асылын төңірегіне, келер ұрпағына қазақтық рух арқылы жеткізуге саналы түрде баратынының айқын айғағы. Сондықтан да Абайдың тарихи танымының қалыптасуына нәр берген қайнар бұлақ көздері жөніндегі алдағы әңгімемізде оның нені болсын сыншыл, ойшыл ақылмен пайымдар осы принципті мінезін біз де айтылар пікіріміздің темірқазығы етіп ұстанбақпыз.

¹ Абай. Шығармалар жинағы. 1961 ж. 296-бет.

ҮШ ҚАЙНАҒ

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім.

Абай.

Өзінің тарихи танымының өрісін ұзартып, аясын кеңейтуде Абайдың қандай рухани бұлақтардан нәр тартқанын бұл күнде дәл тауып, атын атап, түрін түстеп бере қою онша оңай шаруа емес. Өйткені ХІХ ғасырдың орта тұсы мен ХХ ғасырдың басында өмір сүрген, қазақ сахарасының бір түпкірінде әлемдік мәдениеттен шалғай жатқан қазақы ауылдың төл перзентінің білімге құмарлық шөлін басқан рухани бұлақтардың ішінде қандай тарихи шығармалар бар еді дегенге куәлік берер Абай кітапханасы бізге жеткен жоқ. Сондай-ақ оның Семей кітапханасынан қоржын-қоржын қылып алдырып оқыған кітаптарының да аты-жөнінен бейхабармыз. Осыдан да болар абайтанушылар арасында күні бүгінге дейін «Абай мынандай тарихи шығармаларды оқыды, оның тарихи танымын танытар пайымдаулары мен ой толғамдары әлгі шығармалардың мына дерегінен туындап, сонымен үндесіп жатыр» деп, арнайы зерттеу арқылы дәлелдеп берген тағы ешкім жоқ. Тек Абай осыны оқыған болар деген бірен-саран болжам пікірлер ғана бар. Бірақ солардың ешқайсысы ұлы ақынның өздері атаған еңбектерді оқығанын «оқыды», «оқыған болуы керек», «оқығаны байқалады» деп жалаң түйіндегені болмаса, өз пікірлерін ештемемен дәлелдемейді. Мысалы, ақынның тарихи танымына қатысты бірден-бір зерттеу мақала жазған тарихшы Тілеш Шойынбаев өзінің «Абайдың қазақ тарихына көзқарасы» деген еңбегінде оның оқыған тарихи кітаптары жөнінде мынандай дерек береді: «Абайдың қазақ тарихы туралы сүйенген материалдары Карамзиннің еңбектері, 1832 жылы «Қырғыз-қазақ ордасының тарихы» деген атпен үш томдық кітап шығарған Алексей Левшиннің, «Қасым хандығының тарихы» деген кітап жазған Вельяминов — Зерновтың, ХІХ ғасырдың 90-

жылдары «Қырғыз бен ұлы жүз қазақтарының тұқымын зерттеу тәжірибесінен» деген атпен және «Түрік тұқымдас халықтардың құрамы мен санын зерттеу туралы» деген атпен екі кітап жариялаған Аристовтың, Радловтың, Крафттың, Добросмысловтың, тағы басқалардың еңбектері болу керек»,¹— дейді. Бірақ Абайдың бұларды оқыған болуы керек деуге негіз болар қандай дерек бар? Автор ол жөнінде түк те айтпайды. Сондай-ақ Т. Шойынбаев Абай оқыды деп Шығыс тарихшыларының да біраз тізімін береді. «Оның (Абайдың.— Қ. С.) Шығыс тарихшыларынан Мұхаммед Хайдар Дулатиді, Әбілғазы Баһадүр ханды, «Тобори», «Тарих ғұлми», «Бабырнама» сияқты араб, фарсы және түрік тілдерінде жазылған тарихи кітаптарды оқығандығы анық байқалады»,²— дейді. Ол неден, қалай анық байқалады? Абайдың қандай ойынан, пайдаланған қандай дерегінен анық байқалып тұр? Бұл сұрақтар да жауапсыз қалады. Осыған қарап мақала авторының ешбір дәйексіз, дәлелді негізсіз Абайдың кезінде жарық көрген, өзі білетін тарихи кітаптар мен тарихшылар атын тіркеген де шыққан деп ойламасқа әддіміз жоқ.

Бұлай істеу ақынға да, ғылымға да абырой әпермесі аян. Сондықтан «мына кітапты Абай оқыған» деп айту үшін, алдымен, сол ойға табан тірер негіз болуы шарт. Дерексіз, дәйексіз айтылған болжам пікірлердің қайқайсысы да, кімнің аузынан айтылса да бәрібір «Абай бәрін оқыған» деген жалаң айқайдың жаңғырығы болып қала бермек.

Міне, осындай ағаттыққа ұрынбас үшін ақынның тарихи танымының әдеби көздерін анықтауда бірден-бір арқа сүйер тіренішіміз оның өз шығармалары болуға тиіс. Алайда оның мұнда да «анда ананы оқыдым, мұнда мынаны оқыдым, оларда былай деген» деп, бүгінгі үрдістегідей оқыған шығармаларының атын атап, түрін түстей қоятыны тағы жоқ. Бұл ретте нақты айтатыны тек Захарадин Бабырдың «Бабырнамасы» ғана. Сол себептен де Абайдың өз шығармасына арқа тірегендегі тіренішіміз тек ондағы сілтеме ой төркіндері болмақ. Сонда барып ғалым Мекемтас Мырзахметовтың әділ көрсеткеніндей, Абай шығармаларында сараланатын ой төркін-

¹ Т. Шойынбаев. «Абайдың қазақ тарихына көзқарасы», «Майдан», № 11—12. 1945 ж. 80-бет.

² Сонда. 81-бет.

дерін терең танып, меңгеріп алу арқылы оның нәр алған рухани көздерін өзі сілтеп отырған тура және жанама деректермен салыстыра отырып аша алсақ қана көздеген мақсатқа біршама жақындай түспекпіз.

Бұл арада есте тұрақты ұстайтын тағы бір жағдай бар. Ол Абайдың тарихшы еместігі. Бұлай пайымдауымыздағы ой өрісінің ауқымына көз жеткізу үшін Мұханның, Мұхтар Әуезовтің Абайды философ деушілер жөніндегі пікірлеріне аялдай кідіріп, зер сала кету қажет. Бұл ретте Мұхан былайша ой қорытады. «Абай мұраларын зерттеушілердің кейбіреулері «Абай философиясы» деген тақырыпты бөліп алып, тексеруді талап етеді. Абайды философ деп атап жүргендер де табылады. Анығында, бұл жөнінде дұрыс түсінік керек. Шын мәнінде алғанда Абай философ емес. Ғылымдық кең мағынасында Абай философ емес дейтұғынымыз — оның арнап жазған философиялық жекеше толғаулы еңбектері, трактаты жоқ. Қорытып айқан системалы философиялық көзқарасы болса, Абайда, ең алдымен, жаратылыс туралы, адам ойының, познаниесінің жүйелік тұрғысынан қараған өзіндік өрісті оқуы (учениесі) болса керек еді»¹, — дейді. Бірақ осылай дей тұрғанымен, Мұхан Абайды философиядан мүлде аулақтатып, жырып тастаудың да жөні жоқ екенін атап көрсетеді. Өзіндік философиялық жүйесі, арнайы жазылған жеке философиялық еңбектері болмаса да Абайдың барлық мұрасын алғанда (лирикасы, поэмалары, қара сөздері) көп шығармаларында көрініп отыратын анық ойшылдық көзқарастары, терең толғаулары, өзіндік ой түйіндеулері бар екені даусыз. Сондай-ақ оның өз заманындағы қоғамдық мәселелерге ақындық, көркемдік, эстетикалық мәселелерге, тәрбиелік, ұстаздық, педагогикалық мәселелерге, әсіресе адам мен адамгершілік ұждан, мораль философиясына тікелей қатынасы бар ойшылдық нақты пікірлері бар екенін де жоққа шығара алмасақ керек.

Абайдың тарихшылығы жөнінде де, міне, осы пікірді айтуға болады. Мұндағы бар айырмашылық ақынның тарихтық шығармасы дегенде «Қара сөздері» ішінде басқаларынан мазмұн, тақырыбы жағынан өзгешерек тұратын, тарихи мақала тәріздес «Қырық алтыншы сөзі» ғана. Бұл өзі қазақ халқының түбінің қайдан шыққан-

¹ М. Әуезов. 20 томдық шығармалар жинағы. Алматы, 20-том, 180-бет.

дығына арналған дәлелді, деректі қысқа зерттеу сияқты. Мұнда сондай-ақ этнографиялық, фольклорлық, лингвистикалық мәселелер де қамтылған.

Ел тірлігіне жастай араласып, әлеумет қайраткері дәрежесіне көтерілген Абай көп дүрмегімен күн кешудің күндік тірліктен әріге апармайтынын, ел мүддесін, болашақ қамын ойлаған жанның әрі көп, әрі терең білу керектігін ерте аңғарған жан. Тек терең білім ғана құбылыс пен болмыстың барша сырын жан-жақты қарастыру арқылы білік аясын кеңейтіп, өз халқы бастан кешірген әлеуметтік тәжірибеге сүйене отырып, бүкіл адамзаттың өткенінен дұрыс қорытынды жасай алатын тарихи саналылыққа жеткізерін сезеді. Тарихи санадан айырылған ұрпақтың халқының ғасырлар бойы жиып-теріп өзіне аман жеткізген асыл қазынасын аяусыз шашып, аз мерзімде бәрінен жұрдай болып, онысымен де қоймай, өзге жұрттың қолынан шыққан игіліктің бәріне жатырқай не менсінбей қарап, қарадай рухани мүгедектікке ұрынатынын көреді. («Екінші сөзді» қараңыз.) «Адам алдын, артын, осы күнін — үшеуін де тегіс ойлап, тексеруі»¹ қажеттігін ұғады. Ал бұл тарихи санаға төтелей тәуелді. Тарихи сананы қалыптастырудың бірден-бір жолы — өз ортанның, туған халқыңның, бүкіл адамзаттың тарихын білу, оларды бір-бірімен салыстыра зерттеу, сол арқылы адамдар мен халықтар арасындағы ұқсастықтар мен өзгешеліктердің түпкі сырларын жете түсініп, екеуін де достық пен жарастыққа, өткенді аңсауға емес, ертеңінді армандауға қызмет еткізуге үйрену. Өз жұртына ұстаздық етуді мұрат тұтқан ұлы ақынның тарихшылығы да тарихи танымын кеңейтудегі ізденіс тәжірибелері де, міне, осы мақсат аясында өрбиді. Біздің Абайдың тарихи танымының қайнар көздерін іздегенде ұстанар бағыт-бағдарымыз да осы аядан өріс тартпаққа керек.

Мұхтар Әуезов әділ атап көрсеткеніндей, Абай ұлттық және бүкіл адамзаттық мәдениеттің ұлы үш бұлағынан нәр алған кемеңгер. Осы үш бұлақтың бірі әрі алғаш ауызданғаны — халықтың сарқылмас мол қазынасы, оның бұрынғы ауыз әдебиеті ескерткіштерінде сақталып қалған қазақтың ауызекі сөз мәдениеті. Ес біліп, етек жауып дегендей сөз мағынасын аңғарарлық кезге жеткеннен бастап, Абай қазақтың әні мен өлеңінің, жыры мен дастанының, не бір шұрайлы, өрнекті сөзінің қалың

¹ Абай. Шығармалар жинағы. Алматы, 1961 ж. 461-бет.

ортасында болып, соның асыл нәрін еміп, нұр сәулесін көкірегіне құйып өсті. Бұлай деуімізге себеп, Абайдың өз әкесі Құнанбай — жақ біткеннің шешені, жөн білгеннің көсемі болған, жастайынан билікке араласып, патша өкіметі қазақ даласына ел билеудің аға сұлтандық жүйесін енгізгенде қарадан шыққанына қарамастан жеке басының алғырлық қасиетімен аға сұлтан болған үлкен дарынды талант иесі. Міне осы Құнанбай үйі — есімі исі қазаққа ортақ өнер иелерінің іздеп келіп түсер жайы, бүкіл тобықты ғана емес, көршілес ағайындар — наймандар мен керейлердің, уақтардың сөз ұстаған билерінің бас қосып, дау шешер орны болған, былайша айтқанда қазаны оттан түспеген, кісісіз тамақ ішпеген, келелі кеңесі үзілмеген үй болған. Жаратылысынан зерделі туған құймақұлақ бала Абай осы кеңестерде айтылған ел тарихына, жер тарихына, рулардың айтыс-тартысына қаршадайынан қанық болып, соның бәрін де жадында сақтап, жатқа білген. Оның осылайша ел тарихын, жер тарихын жастайынан жете білуіне көпті көрген көнекөз дана әжесі Зере мен тұқымына шешендік, тапқырлық, ақындық, өнерпаздық дарыған анасы Ұлжан да елеулі еңбек сіңіреді. Абайдың осы кездегі жағдайын баяндай келіп бұл орайда Мұхаң: «балалықтан асып, бозбалалық, жігіттік жасына жеткен уақытта қазақтың ескі сөзі, ескі жол-жобасы, мақал-мәтел, тақпақ, ескі биліктеріне елдің маңдайалды кісілерімен қатар түскендей білім жияды. Ескі ақындар, шешендер, батырлар болсын барлығының жайындағы әңгімелер Абайға енді таныс дүние болды...»¹ — деп ой түйеді.

Ел тарихы дегенде Абайдың алғаш танып-білгені өз руы тобықтының тарихы еді. Осыны білу арқылы ол арғын тайпасының, ал ол арқылы бүкіл исі қазақтың тарихына шығады. Көкірегі ояу, көзі ашық көшелі қарттардың әңгімесінен Жоңғар шапқыншылығының қазақ қауымына қаншалықты қайғы-қасірет әкелгенін естиді. Жыраулар аузынан «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» атанған сол бір қайғылы кезеңнің куәсі, шерлі гимні «Елім-айды» тындайды. Батырлар жырынан қол бастаған ерлердің ата жаудан кек алған ерлік ісіне сүйсінген халық серпілісін аңғарады.

Абай естіген тобықты руының жоңғар шапқыншылығынан кейінгі тарихы ұлы ақынның інісі әрі шәкірті Құ-

¹ М. Әуезов. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959 ж. 29-бет.